

ЖАНРОВАЯ ОСОБЕННОСТЬ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Ч. АЙТМАТОВА И М. ШАХАНОВА “ПЛАЧ ОХОТНИКА НАД ПРОПАСТЬЮ”

А.М. Мокеева

Рассматриваются жанровая особенность произведения Ч. Айтматова и М. Шаханова “Плач охотника над пропастью”, проанализированы различные мнения по этой проблеме.

Ключевые слова: книга-экспромт; книга-диалог; книга-эссе; жанровая форма; импровизация.

Адамзаттын көйгөйлүү маселесин чагылдыруу үчүн соңку мезгилдерде жазуучулар публицистика жанрына көбүрөөк кайрыла башташты. Мындай багытты биз Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Шахановдун да чыгармачылыгынан көрө алабыз. “Публицистика – это та область литературы, в которой с новой силой и содержанием проявился многомерный талант Ч. Айтматова и М. Шаханова, и это та часть их творчества, которая нам наиболее близка и интересна ввиду ее исключительной актуальности”¹, – дейт адабиятчы Ж. Ботабаева. Чындыгында, жазуучулардын атуулдук позициясы алардын публицистикасынан таасын көрүнөт.

Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Шаханов биргелешип жараткан “Плач охотника над пропастью” (Исповедь на исходе века) – (“Аскада калган аңчынын ыйы” (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) аттуу китеби 1996-жылы Алматы шаарында “Рауан” басмасы тарабынан жарыкка чыгарылган. Ага жазган баш сөзүндө Ч.Айтматов анын жанрына карага үч түрдүү: “книга-экспромт”, “книга-эссе”, “книга-диалог” деген терминдерди колдонот. Бул үчөөнүн тең белгилери китепте бар. Алсак, биринчи аталыш китептин мурда атайын

даярдыксыз жаралганын түшүндүрсө, “эссе” – бул анда орун алган чакан макала-ой жүгүртүүлөрдү туюнтат. Ал эми “диалог-китеп” жогорку экөөнү тең өз кучагына камтыган жалпылыкты билдирет, б.а., ал баштан-аяк диалог формасында курулган.

Мында боордош элдин эки улуу инсаны магнитофондун жанында отуруп, ар түрдүү темада аңгеме-дүкөн курушуп, ой-пикир алмашышкан мезгилде алар эч кандай жасап-түзөөсүз кандай айтылса, ошондой формада кагазга түшүрүлгөн.

Ч. Айтматов “диалог-китептин” жаралышы тууралуу мындай деп жазат: “... ээн-эркин сырдашуу бактысынан жаралган колунуздардагы китептин дүйнөгө келүүсү кызык. Бирибиз казак, экинчибиз кыргыз тилинде уланган бул эсселерди, негизинен, магнитофон алдындагы сырдашуу же болбосо магнитофон тасмасынан чыккан сыр төгүү (экспромт) китеби деп атаса болчудай. Көңүл жагдайына, кеп учугубуздун ыңгайына карай ар түрдүү ой-чабыттарыбыз менен толгонуларыбызга да көп калем тийгизбей, ошол калыбында сактоого аракеттендик”². Демек, столдо ойлонуп-толгонуп, сызып-чийип отуруп жаралган китептен бул “диалог - китептин” (же “китеп-экспромттун”) айырмасы анын эч сыр жашырбай жан-дүйнөдө кандай орун алып, жашап жүргөн болсо, ошондой түрүндө магнитофон лентасына

¹ Ботабаева Ж.Н. Художественно-публицистическое сотворчество Ч. Айтматова, К. Мухамеджанова и М. Шаханова. Автореф... дис. канд. филол. наук 10.01.04. Алматы 2006. 17 б..

² Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы, 7-том, Бишкек, 2008. 5 б.

жазылып, андан кагазга түшүрүлгөндүгүндө. Ал эми китеп формасына өткөндө, орус тилине которулганда кандай өзгөрүүлөр (же кошумча-толуктоолор) жүргөндүгү туурасында баш сөздүн автору эч нерсе айтпайт. Сыягы андай “тримовкалар” (кооздоолор) болгон эмес сыяктанат.

Бул өңдүү “диалог-китептер” Ч. Айтматовдун тажрыйбасында буга чейин да болгон. Алсак, япон философу Дайсаку Икэда менен бирге 1994-жылы Москвадан чыгарган “Ода величию духа” (“Рухтун улуулугуна таазим ыр”)¹ деген китеп “кыргыз жазуучусунун философиялык маектешүү жанрындагы анык жемиши болду”,² – дейт адабиятчы А. Эркебаев. Аталган чыгарма кийинки “Диалог-китептин” башаты катары эсептелет. Анда бул жанрдын жаралышы тууралуу Айтматов өз оюн мындайча туюнткан: “Далеко не всё в жизни укладывается в занимательные сюжеты, далеко не все предлагаемые тексты читаются с захватывающим интересом. В этом смысле собеседование – труднейший жанр, требующий от читателя немало терпения и вдумчивости”³. Бул сөздүн подтекстинде көп ойлор катылган, анткени, бул эки улуу адамдын дүйнөлүк бийик акыл-эстин деңгээлинде сүйлөшкөн сөздөрүн кабылдаш үчүн чоң интеллектуалдык деңгээл талап кылынат.

Айтматовдун пикири боюнча диалогду айрым адамдар карама-каршы пикирлердин кагылышы катары гана кабылдашат: “Мне думается, – дейт ал, – куда плодотворнее беседы единомышленников, понимающих друг друга с полуслова, с полузвляда”.

Ошентип, Ч. Айтматов көптөн бери өзү менен барабар ой жүгүрткөн кандайдыр бир адам менен жан-дүйнөсүндө кайнап жаткан проблемаларды талкуулап алууну көксөп жүргөн. Мына ошондой анын көз карашын бөлүшкөн (“единомышленник”) атактуу япондук публицист – философ, жазуучу жана буддистер коомунун башчысы Икэда болуп чыгат. Экөөнүн “диалог-китеби” үч главадан туруп, ар бири бир нече параграфка ажыратылган. Алар азыркы замандын актуалдуу темаларына арналып, көбүнесе философиялык мазмунда чечмеленет. Мында өзүнүн чыгармаларында көп жолу коюп келген экология

¹ *Айтматов Ч., Икэда Д. Ода величию духа.* Москва. Литера 1994.

² *Эркебаев А.* Цивилизация көркөм сөз өнөркездеринин көзү менен. /Китепте: Ч. Айтматов, М. Шаханов Аскада калган аңчынын ыйы. Бишкек, 2001. 405 б.

³ *Айтматов Ч., Икэда Д. Ода величию духа.* Москва. Литера 1994. 9 б.

проблемасынын айланасындагы ой-жүгүртүүлөр орчундуу орунду ээлейт.

“Диалог-китеп” “эскерүү, анализ жана сырдашуу (“исповедь”)” (Ч. Айтматовдун сөзү) мүнөзүндө курулган. Ошол көптөгөн диалогдордун эки катышуучусунун ойлору бири-бирине дал келгендигин Айтматов өзгөчө басым коюп белгилейт. Китептин корутунду сөзүн Икэда чыгарып, коммунисттик идеяга өтө каршы экендигин туюнтуп, “коммунизм нацизм сыяктуу эле ХХ кылымдын желмогузу” (“чудовище”) дейт.

“Диалог-китеп” бир эки жолугушуу менен эле жазылып бүтүп калган эмес. Анын көп бөлүгү кат аркылуу бири экинчисине суроо берип, жооп алышуу менен курулган.

Бул китептен сырткары Ч. Айтматов жана М. Шаханов көп сандаган интервьюларды берип, адабият, маданият темаларындагы диалогдорго катышып келген. Бул эки жанрдын “диалог-китеп” менен кээ бир жакындыктары бар, ошону менен бирге айырмачылыктары да көп. Алсак, интервью көбүнчө мезгилдүү басма сөздөргө ылайыктуу кыска жана так келет. Адабий диалогдордо күн мурунтан талкуулана турган темалардын чек аралары, маани-мазмуну аныкталып, ага белгилүү даярдыктар талап кылынат.

“Диалог-китептин” жаралышы үчүн улуттук салтыбызда айрым башталмалар болгондугун Ч. Айтматов бир карыянын “сүйлөшүүгө эч ким калбай калды” деген сөзү менен негиздеп берет. “Айланасында толгон эл жүрсө, “сүйлөшүүгө киши жок” дегени эмнеси? Көрсө, ал сөздө чоң подтекст бар экен, анткени, карыяга тең келген, сөз кадырын билген адамдын жоктугуна ал кишинин жалгызсырап жаткандыгы түшүнүктүү иш. Муну дагы тактап, чечмелеп көрөлүк.

Элибиздин даназалуу эпостору адегенде кара сөз менен аңыз кеп түрүндө эл арасында жогорку карыяга окшош адамдар тарабынан иштелип чыгып, анан актандай акындар ырга айландырышкан. Октябрь революциясына чейин жергебизге келген түрколог В. Радлов кыргыздар сөзгө өтө чоң маани берерин байкап, алардын кадыресе эле сүйлөшкөн сөздөрү эле ырга окшоп турганына таңгалган. Көп сүйлөш үчүн көп билиш керек, Радловду суктанткан чечендер турмуш тажрыйбасы абдан бай адамдар, алар көркөм, кооз сүйлөөнүн устаттары.

Ал эми “Аскада калган аңчынын ыйынын” авторлоруна келсек, экөө тең дүйнөгө аттары таанымал залкарлар. Алсак, Айтматовдун жан-дүйнөсүн лирико-романтикалык көркөм дөөлөттөр ээлесе, Шаханов макал-лакаптарга, накыл сөздөргө жакын поэтикалык саптардын ээси. Бул алардын

талантынын бир гана тармагы. Ал эми даңазалуу жазуучулуктан жана акындыктан кем турбаган алардын талантынын дагы бир көрсөткүчү – бул публицистика. Айтматов да, Шаханов да бул жанрга өлчөмсүз чоң салым кошуп келишкендиги айныксыз чындык.

Публицистикада мыкты чыгарма жаратыш үчүн дүйнөлүк деңгээлде ой жүгүртө билген социолог, философ, этнограф, тарыхчы жана көркөм сөздүн устаты болууга тийиш.

Айтматов менен Шаханов “диалог-китебинде” көп тармактуу проблемаларды көтөрүшөт. Ал Ата Мекен темасы менен ачылып, андан ары эки улуттун улуу адамдары, адабият, искусство, экология, аялдар жана сүйүү темасы, мораль-этика маселелери сыяктуу азыркы замандын актуалдуу проблемалары тууралуу ой жүгүртүшөт. “...бул диалогдо жазуучу Ч.Айтматов жана акын М.Шаханов ар кыл темада эркин пикир алышып, өз ойлорун чыныгы турмуштун, эскерүүлөрдүн негизинде өнүктүрүп сырдашышат. Ошол себептүү мындагы диалогдун “баяндоо мүнөзүндө” публицистикалуулук, документалдуулук биринчи орунда турат...”,¹ – деп белгилеген А. Кадырмамбетова. Ошондой эле чыгарманын жанрдык табиятын аныктоодо биз төмөндө адабиятчы А. Эркебаевдин да пикирин келтирүүнү туура көрдүк. “Китептин атынан улам алгач ал көркөм чыгарма сыяктуу сезилет, анын айрым жерлери көркөм прозанын (негизинен балалык чак, жаштык учур, сүйүү жөнүндөгү эскерүүлөр жана поэзиянын (кеп кезинде М. Шаханов келтирген көркөм ырлары) жогорку үлгүлөрүнө жатса дагы, бул көркөм чыгарма эмес, анын өзөгүн тарыхтын жана учурдун орчундуу маселелери, цивилизациянын тагдыры тууралуу илимий публицистикалык ойтолгоолор түзөт”.² Жогорудагы авторлордун пикирине таянып, биз бул чыгарманы “көркөм публицистика жанрындагы диалог-китеп” деп айта алабыз. Ал эми анын композициялык курулушуна кайрылсак, ал өзүнчө оригиналдуу, себеби белгилүү бир тема, проблема тууралуу экөөнүн бири сөз баштап, анан кийинкиси ага өзүнүн ойлорун кошумчалап отурат.

¹ Кадырмамбетова А. Эскертүүлөр жана түшүндүрмөлөр / Китепте: Ч. Айтматов. чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы, 7-том, Бишкек, 2008. 523 б.

² Эркебаев А. Цивилизация көркөм сөз өнөр-кездеринин көзү менен. /Китепте: Ч. Айтматов, М. Шаханов Аскада калган аңчынын ыйы. Бишкек, 2001. 405 б.

Ч. Айтматов өзүнүн авторлошу М. Шаханов жөнүндө абдан бийик пикирде болгон: “В моей жизни было два Мухтара. Первый из них проявивший обо мне поистине отеческую заботу, – мой учитель и наставник, великий писатель Мухтар Ауэзов, а второй – поэт, мой давний друг и наперсник – Мухтар Шаханов. Да, насколько я могу судить, Мухтар Шаханов – один из выдающихся поэтов Азии, но привлекает меня в нем и то, что он мыслитель любознательного, поискового склада, соединяющий в себе истоки восточной мудрости с чутким мироощущением Запада”, б.а. ал талыкпай изденгич, өз поэзиясында чыгыштын акылмандуулугун, афористтик ой жүгүртүүлөрүн батыш маданиятынын бийиктиги менен бириктире алган Азиянын залкар акыны.

М. Шаханов карапайым тракторист катары эмгек жолун баштап, кийин Москвадагы Горький атындагы адабият институтун бүтүрүп чыгып, СССР Жогорку Советине депутат болуп жүргөн кезинде Ч. Айтматов менен таанышып, ошол мезгилден тарта ал көз жумганга чейин ага-инидей мамиледе өмүр сүрүп келишкен. Ч. Айтматов дүйнөдөн өткөндө М. Шаханов “Эки Чыңгыз сабагы, же маңкурттук касирет” деген ырын жазган. Ырдын мазмунунда дүйнөнү дүңгүрөткөн эки Чыңгыз жашагандыгы, бирөө жер бетин кылычтын күчү менен багындырса, экинчиси калемдин күчү менен багындыргандыгы образдуу айтылат. Ушул чыгармада ал Ч. Айтматовду “... экинчи Манас” деп атап, ага “Ала-Тоодон да зор Чыңгыз-Тоо болуп каласың!” деген жалындуу саптарын арнагандыгы акындын улуу жазуучуга болгон зор урматын, жогорку баасын көрсөтүп турат.

Эки залкардын “диалогунунун” жаралыш фактору катары Шахановдун республикабыздын түндүк-түштүгүн бүт кыдырып чыгып, элибиздин меймандостук, боордоштук, гуманисттик ж.б. мыкты сапаттарын өз көзү менен көрүп, кыргыз жеринин кооздугуна, чалкып жаткан көлү менен бийик тоолоруна, жер-суу байлыгына суктанып, кыргыздын тарыхын, улуу инсандарынын өмүр-тагдырларын, оозеки чыгармачылыгын жакшы үйрөнүп, көптөгөн адабият, маданият ишмерлери менен достук мамиледе болуп, ошол элестерге кандайдыр бир деңгээлде көркөм түс берүү зарылдыгынын келип чыгышын айта алабыз. Тагыраак айтканда, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, С. Эралиев сыяктуу аксакалдарды көрүп-билип, Ж. Мамытов курактуу акындар менен достошуп, жакын мамиледе жүргөн. Ал С. Каралаев, С. Орозбаков, С. Чокморов, Б. Бейшеналиева ж.б. адабият, искусство адамдарына жалындуу сөздөрүн арнаган.

Мухтар Шаханов эрудициясы күчтүү, адабият, искусствонун тарыхын, өсүп-өнүгүш мыйзамын жакшы билген улуу инсандардын бири.

“Аскада калган аңчынын ыйында” адабият, искусство ишмерлери жөнүндө көп жакшы ойлор айтылат.

Илимий адабият таануу багытында бул чыгарма боюнча Ж. Ботабаеванын “Художественно-публицистическое сотворчество Ч. Айтматова, К. Мухамеджанова и М. Шаханова” аттуу кандидаттык диссертациясы 2006-жылы Алматы шаарында корголгондугу бизге маалым. Анын бир главасы Ч. Айтматов менен К. Мухамеджановдун “Фудзиямадагы кадыр түн” драмасына, экинчиси Ч. Айтматов менен М. Шахановдун “Плач охотника над пропастью” деген “диалог-китебин” анализдөөгө арналган. Анда Ч. Айтматовдун казактын эки акын-жазуучусу менен биргелешип жараткан чыгармалары тууралуу сөз жүрөт. Биз бул жерде темабыздын мүнөзүнө ылайык М. Шаханов тууралуу айтылган пикирлерине гана назар сала кетмекчибиз.

Ж.Н. Ботабаева “Аскада калган аңчынын ыйынын” жанрдык табиятын аныктоодо Айтматовдун китебинин прологунда айтылган ойлорун чечмелеп берүүгө аракеттенет. Биринчиден, мындай жанрдык форма дүйнө адабиятынын традициясында бар экендигин эскерте келип, диссертант андай форманы казак-кыргыз акындарынын айтыштарына окшоштурат: “Речевая форма исследуемой книги напоминает диалогической речевой строй поэтического жанра казахского, киргизского фольклора – айтыс. Проводя подобные параллели, интересно отметить, что словесное собеседование Ч. Айтматова и М. Шаханова обнаружило преимущество их поэтического мастерства с традициями наставников в искусстве импровизации”.¹ Б.а., айтышка катышып жаткан эки акындын - устат менен шакирттин мамилесине окшоштурат. Бул пикирде бир аз аша чабуучулук барбы деп ойлойбуз, анткени, Ч. Айтматов менен М. Шахановдун диалогу сырт жагынан акындар айтышына окшошкону менен мазмуну боюнча дал келбейт, себеби коюлган маселени алардын ар бири өз көз

¹ Ботабаева Ж.Н. Художественно-публицистическое сотворчество Ч. Айтматова, К. Мухамеджанова и М. Шаханова. Автореф... дис. канд. филол. наук. Алматы, 2006. 23 б.

карашына ылайык талкуулашат. Көп сандаган мисалдар (ошонун ичинде өз турмуш тажрыйбасынан да) келтиришет, проблеманы философиялык, эстетикалык, моралдык-этикалык жагдайда чечмелешет. Мындай масштабдуулук, тереңдик акындар айтышында анча байкалбайт.

Ж. Ботабаева авторлошуп жаралган китептин негизги өзгөчөлүгү анын диалогдук формасы менен исповедальность (сыр жашырбаган ачыктык) экендигин белгилейт. “Используя диалогичность в своем произведении, - дейт ал, - художники выражают некую открытость сознания и поведения, готовность к общению “на равных”, а также способность вызвать отклик на собственные высказывания и действия”².

Диссертанттын бул китеп “своеобразное явление жанровой трансформации”³ деген жыйынтык пикирине толук кошулабыз, анткени, мындай өзгөчөлүктүү көрүнүш буга чейин болгон эмес. Ошон үчүн Ч. Айтматов “диалог-китептин” кантип жаралганы тууралуу атайын эскертме – кириш сөз жазганы бекеринен эмес.

Эл аралык бийик деңгээлге чыккан таланттуу акын М. Шахановдун чыгармачылыгы мындан ары да такай изилдөөнүн предметине айланары бышык.

Адабияттар

1. Ботабаева Ж.Н. Художественно-публицистическое сотворчество Ч. Айтматова, К. Мухамеджанова и М. Шаханова: автореф... дисс. канд. филол. наук: 10.01.04. Алматы, 2006. 30 с.
2. Айтматов Ч., Шаханов М. Плач охотника над пропастью (Исповедь на исходе века). Алматы, Рауан, 1996. 384 с.
3. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы: 7-том. Диалог / Түз. А. Акматалиев. / Б.: Бийиктик, 2008. 528 б.
4. Айтматов Ч., Икэда Д. Ода величию духа. М.: Издательская группа “Прогресс”, “Литера”, 1994. 272 с.
5. Айтматов Ч., Шаханов М. Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) “Учкун”, Бишкек, 2001. 418 б.
6. Шаханов М. Эки Чыңгыз сабагы, же маңкуртук касирет / Заман Кыргызстан. 2008. №30 (17-июль). Б 2.

² Ошол эле эмгекте, 22 б.

³ Ошол эле эмгекте, 22 б.